

MARIAN NAGNAJEWICZ

FORMUŁA *QUI APPELLATUR* I JEJ WARIANTY U CYCERONA

Dążąc do sporządzenia pełnego wykazu wyrazów i wyrażeń wprowadzonych przez Cyserona z zastrzeżeniami natury purystycznej, autor artykułu ustala zasób i zasięg użycia środków językowych, które są wykładnikiem obiekcji Arpinaty przy wprowadzaniu innowacji leksykalnych a zarazem ich zabezpieczeniem bądź usprawiedliwieniem. Jednym z tych środków zabezpieczających jest właśnie formuła tytułowa występująca w różnych wariantach gramatycznych i leksykalnych, z którymi zapoznamy się bliżej w materiałowej części niniejszej pracy¹. Na razie wystarczy powiedzieć, że zjawia się ona również w stronie czynnej, przybierając postać schematyczną *quem appellant*. Będziemy ją tu też nazywali otoczką purystyczną. Cyseron posługiwał się nią przeważnie przy wprowadzaniu wyrazów greckich, świeżych grecozizmów, czyli zapożyczeń leksykalnych z języka greckiego, oraz łacińskich ekwiwalentów terminów greckich, czyli zapożyczeń semantycznych.

Wyrazy greckie² występują w tekstach Cyserona już to razem z ich odpowiednikami łacińskimi, już to same. W pierwszym wypadku mamy do czynienia z identyfikacją wprowadzanego terminu łacińskiego z jego pierwowzorem greckim, jak np. w zdaniu: *nunc de assensione atque approbatione, quam Graeci συγκατάθεσιν vocant, pauca dicemus* (ac. 2,37), gdzie wyrażenie *quam [...] vocant* zawierające słowo greckie jest formułą identyfikacyjną. Same wyrazy greckie zjawiają się w prozie Arpinaty w otoczkce, jak w wypowiedzi: *mihi ista παράδοξα, quae appellant, maxime videntur esse Socratica* (parad. 4), albo, co poza poufałymi listami zdarza się rzadko, bez otoczki, np. leg. 2,5: *apud quos νομοφύλακες creabantur*.

¹ Część tych środków autor artykułu omówił lub zebrał w pracach: 1) *Technika identyfikowania terminów greckich z ich odpowiednikami łacińskimi w pismach naukowych Cyserona*. RH 19: 1971 z. 3 s. 19-25; 2) *O użyciu niektórych zastrzegalników u Cyserona*. RH 21:1973 z. 3 s. 25-47. 3) *Formuła „ut ita dicam” u Cyserona*. RH 23:1975 z. 3 s. 5-57.

² Przez wyrazy greckie rozumie się słowa, które w naukowych wydawnictwach dzieł Cyserona są pisane po grecku. Kłopot w tym, że niektóre wyrazy jedni wydawcy piszą po grecku, drudzy po łacinie.

Jeśli chodzi o greczyzmy, tj. słowa greckie zlatynizowane, to w zasadzie tylko nowsze z nich lub przez siebie wprowadzane Cynceron opatruje otoczką purystyczną, np. leg. 2,5: *in astu, quod appellatur, omnes se conferre iussit*, zdomowione natomiast każe w swej teorii traktować na równi z rodzimymi (ac. 1,25; fin. 2,17), w praktyce zaś literackiej stosuje bez zastrzeżeń. Na ogół jednak — zgodnie z głoszoną przez siebie zasadą: *Quare bonitate potius nostrorum verborum utamur quam splendore Graecorum* (orat. 164) — unikał nowych zapożyczeń leksykalnych z języka greckiego.

Unikając świeżych greczyzmów, musiał Cynceron dla wyrażenia nowych pojęć greckich szukać ekwiwalentów w materiale języka łacińskiego. Nadawał więc istniejącym wyrazom rodzimym nowe znaczenie terminologiczne lub tworzył neologizmy, często na wzór wyrazów greckich; czasem uciekał się do peryfraz. Ekwiwalenty łacińskie wprowadzał bądź to z ich podkładkami greckimi, używając różnych form identyfikacji, m.in. naszej formuły³, bądź to same. W drugim wypadku zabezpieczał je rozmaitymi środkami językowymi, tak że otoczka purystyczna jest tylko jednym z wielu przejawów jego ostrożności przy posługiwaniu się tłumaczeniami łacińskimi terminów greckich. Wyrazy greckie, użyte w mowach i pismach naukowych Cyncerona tak z otoczką, jak i bez niej, oraz łacińskie równoważniki terminów greckich pojawiające się w tych dziełach razem ze swymi podkładkami greckimi w różnorodnej szacie identyfikacyjnej zostały zarejestrowane gdzie indziej⁴. Przedmiotem niniejszej pracy są w zasadzie te greczyzmy i te ekwiwalenty fachowych wyrazów greckich, którym towarzyszy otoczka purystyczna w różnych jej postaciach i powiązaniach z kontekstem.

Jądro pracy stanowią „artykuły”, których „hasłami” są wspomniane wyrazy, treścią zaś jej — przegląd ich użycia u Cyncerona z uwzględnieniem odmianek formuły tytułowej. Zaczniemy od haseł, którymi są greczyzmy.

1. *rhetor*

Ten greczyzm, poświadczony już w edykcie cenzorskim z roku 92, zachowanym u Swetoniusza (gramm. et rhet. 25) i Gelliusza (15, 11, 2), oraz w Rhet. Her. (3, 13, 23), spotykamy u Cyncerona 57 razy (w mowach 5 razy, w pismach retorycznych 31 razy, w dziełach filozoficznych 18 razy, w listach 3 razy)⁵ na ogół w znaczeniu „teoretyk, nauczyciel wymowy”, sporadycznie w sensie „mówca”, zwłaszcza o zajęciu deklamatorskim i patetycznym⁶. Oto miejsca jego użycia we wcześniejszych

³ Identyfikację wyrazu greckiego z jego odpowiednikiem u Cyncerona zawiera m.in. takie zdanie: *Sequitur παντική vestra, quae Latine divinatio dicitur*, gdzie w otoczkę znajduje się odpowiednik łaciński.

⁴ W artykule wymienionym na pierwszym miejscu w przypisie 1 s. 7, 18.

⁵ Podane liczby przytoczono za P. Oksalą (*Die griechischen Lehnwörter in Prosaschriften Ciceros*. „Annales Acad. Scient. Fennicae”. Ser. 13, T. 80, Helsinki 1953 s. 162).

⁶ Wbrew opinii J. Ph. Krebsa — J. H. Schmalza (*Antibarbarus der lateinischen Sprache*. Basel 1905 s. v.), B. P. Linderbauera (*De verborum mutuorum et peregrinorum apud Cice-*

dzielach Cyserona: inv. 1,16; 1,7; 1,61; 1,86; 1,109; 2,7; Att. 1,13,1; Flacc. 47; de orat. 1,84: (Charmadas) hoc significabat eos, qui *rhetores* nominarentur et qui dicendi praecepta traderent, nihil plane tenere; 1,87; 2,10; 2,57; 2,62; 2,64; 3,54 quare omnes istos me auctore deridete atque contemnite, qui se horum, qui nunc ita appellantur, *rhetorum* praeceptis omnem oratorum vim complexos esse arbitrantur; 3,75; 3,122. Wyszczególnianie pozostałych miejsc (w liczbie 39) jest zbędne, gdyż nie zawierają one dodatków purystycznych. Gdyby nie otoczki⁷, w jakich zjawia się omawiany wyraz w dwóch zacytowanych wypowiedziach z *De oratore* sygnalizujących jego obcość, można by sądzić, że mamy do czynienia z zapożyczeniem, w poczuciu Cyserona całkowicie zeswojszczonym, podobnie jak jego derywat *rhetorica* (ac. 1,25). Oba cytaty pochodzą z dialogu o charakterze wybitnie literackim, w którym autor dbał szczególnie o czystość słownictwa i w miarę możliwości unikał terminów fachowych. Pierwszy cytat należy do wywodów Antoniusza i odnosi się do retorów greckich, w drugim, zaczerpniętym z wystąpienia Krassusa, chodzi o tzw. *rhetores latini*, których szkoły zamknął tenże Krassus na mocy edyktu cenzorskiego. Można więc w słowach: qui nunc ita appellantur (3,54) widzieć nie tylko Cyseronowy sygnał obcości słowa *rhetores*, ale także wyraz pogardy Krassusa dla owych łacińskich nauczycieli wymowy.

Zamiast *rhetores* używa też autor *De oratore* wyrażen: dicendi magistri (np. 1,43; 1,257; 3,93), rhetorici doctores (1,86), magistri rhetorici (1,52). Kwintylianus posługuje się naszym greczyzmem bez zmruczenia oczu, natomiast Tacyt przy pierwszym jego użyciu w swoim *Dialogu o mówcach* (35) dał mu oprawę purystyczną pisząc: At nunc adulescentes nostri deducuntur in scholas istorum, qui *rhetores* vocantur.

2. *rhetoricus*

Przymiotnik *rhetoricus* jest derywatem rzeczownika *rhetor*. Niektóre jego formy pełnią funkcję rzeczowników. W postaci *rhetorica* pojawia się on już u Enniusza (Sota 4) w zdaniu: alii [...] *rhetorica* tongent. W Rhet.Heren. spotykamy zarówno przymiotnik *rhetoricus* (3,1,2), jak i rzeczownik *rhetorica*, -ae (3,16,28; 4,43,56). Cyseron używa tego słowa jako: 1) przymiotnika przy rzeczownikach: a) ars. inv. 1,7; 1,9; 2,8; de orat. 3,75; orat. 114; fin. 4,7; b) libri (libelli): de orat. 1,55 hos (sc.libros) *rhetoricos* et inscribunt et appellant; 2,10; 3,122; c) magistri: de orat. 1,52 permulta sunt quae ipsi magistri, qui *rhetorici* vocantur, nec tradunt nec tenent; d) doctores: de orat. 1,86 *rhetorici* illi doctores; 1,87 *rhetorici* isti doctores; e) mos: ibid. 1,133; f) exercitationes: nat.deor. 2,186; 2) rzeczownika

ronem usu. Pars prior. Progr. Metten s. 7) i Oksali (jw. s. 112) trzeba to znaczenie przyjąć za Ch. Causeretem (*Étude sur la langue de la rhétorique et de la critique littéraire dans Cicéron*. Paris s. 37) (Por. przyp. 2); widać je wyraźnie w inv. 1,6 (W. Kroll ad orat. 61), de orat. 2,10 (A. S. Wilkins ad 1.).

⁷ Z myślą o tej oprawie omawianego greczyzmu Causert (jw. s. 38) pisze nieco przesadnie: „mais l'auteur ne l'a produit bien souvent qu'avec les plus grands ménagements”.

w postaci: a) *rhetorica*, -ae: inv. 1,6 artificiosa eloquentia, quam *rhetoricam* vocant, gdzie zdanie względne, jeśli poprzedzające je wyrażenie potraktujemy jako tłumaczenie greczyzmu *rhetorica*, jest formułą identyfikacyjną; 1,8; 2,168; ac. 1,25 enitar, ut Latine loquar, nisi in huiusce modi verbis, ut philosophiam aut *rhetoricam* aut *physicam* aut *dialecticam* appellem, quibus ut aliis multis consuetudo iam utitur pro Latinis (cf. fin.3,5); fin.2,17; b) *rhetorica*, -orum: fat. 3,5.

Z powyższego zestawienia widać, że Cynceron zanim stwierdził, iż greczyzm *rhetorica* należy do słów, które już otrzymały prawo obywatelstwa w łacinie (ac.1,25 oraz fin.3,5), co najmniej dwa razy zaznaczył obce pochodzenie wyrazu *rheticus* za pomocą formuł: quam... vocant (inv. 1,6) i qui... vocantur (de orat. 1,52). Piszę „co najmniej dwa razy”, bo i trzecie użycie tego wyrazu (de orat. 1,55) jest swoiście zabezpieczone (hos... appellat).

3. *grammaticus*

Słowo *grammaticus* w funkcji rzeczownika spotykamy już u Bibakulusa (carm. frg. 1 oraz 2), w charakterze zaś przymiotnika w Rhet. ad Herenn. (4,2,17). Cynceron używał go rzeczownikowo w trojakiej postaci: 1) *grammaticus*, -i (w sing. i plur.) w znaczeniu „nauczyciel literatury, filolog, gramatyk”: Pis. 73 quoniam te non Aristarchum, sed Phalarin *grammaticum* habemus; de orat. 1,10 quis musicis, quis huic studio litterarum, quod profitentur ei, qui *grammatici* vocantur, penitus se dedit [...] 1,44; 1,212; Att. 7,3,10; orat. 72 i 93; Tusc. 2,15; div. 1,34 oraz 116; fat. 3 i 4; 2) *grammatica*, -orum: de orat. 1,187⁹; 3) *grammatica*, -ae: fin. 3,5 Quamquam ea verba, quibus instituto veterum utimur pro Latinis, ut ipsa philosophia, ut *rhetorica*, *dialectica*, *grammatica*, geometria, musica, [...] quoniam usu percepta sunt, nostra ducamus.

Chociaż wyraz *grammatica*, jak wskazuje ostatni cytat, Cynceron skłonny był pod koniec życia (r. 45) uważać za greczyzm zadomowiony w łacinie, to jednak słowo *grammatici* w *De oratore* (1,10), a więc 10 lat wcześniej, potraktował jako obce, na co wskazuje obecność otoczki purystycznej¹⁰. Swetoniusz (gram. et rhet. 4) informuje, że Rzymianie zamiast wyrazu *grammatici* używali początkowo jego ekwiwalentu *litterati*.

4. *sophistes*

Tym zapożyczeniem, poświadczonym po raz pierwszy u Lucyliusza (1210 W.: insulse sophista), Cynceron posługuje się tylko w dziełach naukowych: orat. 37 tallium suasionum, qualem Isocrates fecit Panegiricum, multique alii, qui sunt nominati *sophistae*; ib. 42 (genus epidicticum) proprium *sophistarum*; ib. 65 *sophi-*

⁸ A. S. Wilkins przy de orat. 1,10.

⁹ Thes. 1.1. VI 2,2174 n.

¹⁰ Ze względu na obecność otoczki J. Maroureau (*Traité de stylistique latine*, 2 éd. Paris 1934 s. 171) zauważa: „De même Cicéron n'accepte comme nationaux ni mathematici ni grammatici”.

starum, de quibus dixi, magis distinguenda similitudo videtur; ib. 68 seiunctus igitur orator [...] a *sophistarum* (sc. eloquentia); ib. 96 hoc totum genus e *sophistarum* fontibus defluxit in forum; ac. 2,72 At quis est hic? num hic *sophistes*? Sic enim appellabantur ii, qui ostentationis aut quaestus causa philosophabantur; fin. 2,1 eorum erat iste mos, qui tum *sophistae* nominabantur; ib. 2,2 et ceteros *sophistas*; nat. deor. 1,63 Protagoras [...] *sophistes* temporibus illis vel maximus. Widzimy, że omawiane zapożyczenie w *Mówcy* (przy pierwszym użyciu) zostało poprzedzone formułą qui sunt nominati, w *Akademikach* objaśnione, w *De finibus* ujęte w otoczkę qui tum... nominabantur. W ten sposób lub podobny i sam Cyceon, i inni prozaicy rzymscy wprowadzają i zabezpieczają zarówno wyrazy obce¹¹, jak i rodzime, które nie przyjęły się na dobre w języku literackim; cf. Val. Max. 1,8 ext. 8 eius studii [...], cuius professores *sophistae* vocantur.

5. *pragmaticus*

Tego greycyzmu przed Cyceonem nie spotykamy. On sam używa go jako: 1) przymiotnika w znaczeniu a) „doświadczony, znający się na rzeczy”: Att. 2,20,1 *pragmatici* homines omnibus historiis, praeceptis, versibus denique iubent et vetant credere; b) „mający praktyczne znaczenie”: Att. 14,3,2 Tu si quid *pragmaticum*¹² habebis, scribes; 2) rzeczownika w sensie „rzeczoznawca prawny, doradca prawny” w zachowanych tekstach greckich nie poświadczono: de orat. 1,198 apud Graecos infirmi homines mercedula adducti ministros se praebent in iudiciis oratoribus, ei qui apud illos *pragmatici*¹³ vocantur; ib. 1,253 illi disertissimi homines ministros habent in causis iuris peritos, cum ipsi sint imperitissimi, ei qui, ut abs te paulo ante dictum est, *pragmatici* vocantur [...]. Sed tamen non fugisset hoc Graecos homines, si ita necesse esse arbitrati essent, oratorem ipsum erudire in iure civili, non ei *pragmaticum* adiutorem dare. Oprawa, w jakiej słowo *pragmatici* zjawia się w obu miejscach jego użycia w dialogu *De oratore*, każe nam je zaliczyć do świeżych zapożyczeń¹⁴. Brak środków zabezpieczających w listach do Attyka tłumaczy się poufałym tonem korespondencji. W tym samym znaczeniu, co Cyceon w *De oratore*, stosuje nasz wyraz potem Kwintylian (inst. 12,3,4), Juwenalis (7,123), Marcjalis (12,74,6)¹⁵.

6. *aenigma*

Pierwsze zapisy tego zapożyczenia znajdujemy u Cyceona, który używa go w sensie: 1) właściwym¹⁶ „zagadka słowna” a) potoczny: Att. 7,13,5 Iam in-

¹¹ Por. Oksala, jw. s. 121.

¹² E. O. Winstedt (Loeb) oddaje *pragmaticum* przez: any news of practical importance.

¹³ Przyjęto tu pisownię łacińską, nie grecką, za wydaniem K. Kumanieckiego (Teubner 1969).

¹⁴ Z uwagi na obecność otoczki w de orat. 1,253 Oksala (jw. s. 115) pisze: „Das zeigt, dass das Wort zur Zeit Ciceros in der Sprache nicht eingebürgt war”.

¹⁵ Informacja Wilkinsa przy de orat. 1,198.

¹⁶ Co do umieszczenia cytatów z Cyceona w punktach 1 i 2 zob. Thes. 1. 1. I 986, 24 i 64.

tellexi tuum *aenigma*¹⁷: Oppios enim de Vellia succones dicit; b) specjalnym „zagadka jako jedna z postaci alegorii¹⁸: de orat. 3,167 Sumpta re simili verba illius rei propria in rem aliam, ut dixi, transferuntur. Est hoc magnum ornamentum orationis, in qua obscuritas fugienda est; etenim hoc fere genere fiunt *ea, quae dicuntur aenigmata*; cf. Quint. inst. 8,6,14 Ut modicus [...] atque opportunus eius (sc. metaphorae) usus illustrat orationem: ita frequens et obscurat et taedio complet, continuus vero in allegorias et *aenigmata* exit oraz 8,6,53 haec allegoria, quae est obscurior, *aenigma* dicitur; 2) przenośnym „zagadka w ogóle, rzecz niezrozumiała”: div. 2,132 quo pertinent obscuritates et *aenigmata* somnii. Zdaje się, że ten grecczym otrzymał w de orat. 3,168 formułę *ea quae dicuntur* dlatego, że został użyty w znaczeniu terminologicznym, a więc obcym językowi ogólnemu.

Na tym kończy się przegląd grecczymów z zakresu retoryki. Teraz kolej na zapożyczenia należące do filozofii i innych dziedzin.

7. *dialecticus*

Jest to przymiotnik, który występuje także w roli rzeczownika. Po raz pierwszy zjawia się on w Rhet. ad Heren. (2,11,6) właśnie w charakterze rzeczownika (*dialectici, -orum*). Cynceron, jeśli nie liczyć użycia formy greckiej διαλεκτική (top. 57)¹⁹, posługuje się tym wyrazem jako: 1) przymiotnikiem: fin. 2,17; div. 2,122; 2) rzeczownikiem w postaci a. *dialecticus, -i* (przeważnie w liczbie mnogiej): dom. 47; de orat. 1,128; ib. 2,111 quae mihi videntur ei melius nosse, qui *dialectici* appellantur; 2,158; 3,58; part. 139 eadem [...] anguste disserere, ut *dialectici* qui appellantur; orat. 113; ib. 114 postea qui *dialectici* dicuntur spinosiora multa pepererunt; do tego dochodzą 23 miejsca użycia w innych dziełach filozoficznych, gdzie ten rzeczownik nie ma oprawy purystycznej; b. *dialectica, -ae*: Brut. 153 i 309, orat. 113,114,153, oraz 13 miejsc w pismach filozoficznych; c. *dialectica, -orum*: Brut. 119; orat. 1,18; ponadto 4 razy w dziełach filozoficznych i 1 raz w liście.

Mimo że Cynceron dwukrotnie, jak to widzieliśmy, zaznaczył w późniejszych dziełach (ac. 1,25 oraz fin. 3,5), że rzeczownik *dialectica* należy do grecczymów zdomowionych, to jednak słowo *dialectici* potraktował we wcześniejszych pismach retorycznych (de orat. 2,111; part. 139; orat. 114) jako element językowy obcy; świadczą o tym formuły: qui... appellantur, qui dicuntur. Do naturalizacji tego zapożyczenia sam walczył się przyczynił przez częste jego użycie.

¹⁷ Tu *aenigma* nabiera znaczenia „aluzja”. Por. K. E. Georges jw.

¹⁸ H. Lausberg (*Handbuch der literarischen Rhetorik*. München 1960, § 899) definiuje ten termin: „Das *aenigma* ist eine nicht ironische [...] Allegorie, deren Beziehung zum gemeinten Erstsinn besonders undurchsichtig ist”.

¹⁹ Pominięto tu de orat. 2,157 i top. 6, ponieważ wyraz grecki występuje tam ze swymi opisowymi ekwiwalentami łacińskimi.

8. *mathematicus*

Słowo to pojawia się dopiero w dziełach Cyserona²⁰, u którego poza de orat. 2,66, gdzie występuje w roli przymiotnika (w wyrażeniu de *mathematicis*... rebus) pełni funkcję rzeczownika w dwu postaciach: 1) *mathematica*, -orum: de orat. 1,61 Physica ista et mathematica [...] scientiae sunt eorum, qui illa profitentur; 2) *mathematicus*, -i (przeważnie w pluralis) w znaczeniu a) „człowiek wykształcony w naukach ścisłych”: de orat. 1,10 quis ignorat, ei qui mathematici vocantur quanta in obscuritate rerum [...] versentur; ib. 1,44 oraz 13 miejsc w dziełach filozoficznych; b) „astronom”: nat. deor. 2,51 oraz 2,103²¹. Tylko przy pierwszym użyciu słowo *mathematici* (de orat. 1,10) otrzymało otoczkę purystyczną.

9. *melancholicus*

Wyrazu *melancholicus*, wcześniej nie poświadczonego, użył nasz autor 2 razy: 1) jako przymiotnika: Tusc. 1,89 Aristoteles quidem ait omnis ingeniosos *melancholicos* esse; 2) jako rzeczownika²²: div. 1,81 Aristoteles quidem eos etiam, qui valetudinis vitio furerent et *melancholici* dicerentur, censebat habere aliquid in animis praesagiens atque divinum; cf. Tusc. 3,11 quem nos furorem, μελαγχολίαν illi vocant. Na nowość zapożyczenia wskazuje to, że Cyseron objaśnił je, a zarazem ujął w otoczkę (div. 1,81). Formuła qui... dicuntur zmieniła w zdaniu zależnym swoją zwykłą postać. Ten grecyzm spotykamy i w prozie późniejszej.

10. *mystagogus*

Rzeczownik *mystagogus* ma w zachowanych tekstach greckich trzy znaczenia: 1) „ten, kto wprowadza w misteria”; 2) „nauczyciel, przewodnik życiowy”; 3) „kapłan chrześcijański”. W innym sensie użył go Cyseron w *Mowie przeciwko Werresowi* (II 4,132) pisząc: ei qui hospites ad ea, quae visenda sunt, solent ducere et unumquidque ostendere, quos illi (sc. Syracusani) *mystagogos* vocant. Tu chodzi o przewodników, którzy oprowadzali turystów lub pątników po świętych miejscach. To znaczenie, właściwe, jak się zdaje, tylko grece sycylijskiej²³, jest poświadczone jedynie w przytoczonej wypowiedzi Cyserona. Tym razem więc otoczka ei quos illi... vocant wprowadza świeży²⁴ grecyzm ze znaczeniem lokalnym. Z lokalnym znaczeniem spotykamy się czasem u Cyserona i w wyrazach greckich. Należą do nich np. słowa: ἀνεξία (Verr. II 2,129), δικαίω; nie omawiamy ich tu, gdyż wprowadzają je inne formuły.

²⁰ Thes. 1. 1. VIII 471,13.

²¹ Takie znaczenie przyjmuje Wilkins w koment. do de orat. 1,10

²² Co do rozgraniczenia funkcji rzeczownikowej i przymiotnikowej słowa zob. Thes. 1. 1. VIII 611,77 oraz 612,21.

²³ Komentarz Fr. Richtera — A. Eberhardta — H. Nohla ad l.

²⁴ Oksala (jw. s. 49) zalicza go do zapożyczeń nowszych.

11. *theologus*

Pierwsze zapisy tego zapożyczenia znajdujemy w Cyceronowym dziele *De natura deorum* w dwóch następujących zdaniach: Principio Ioves tres numerant ii, qui *theologi* nominantur (3,53); soles ipsi quam multi a *theologis* proferuntur (3,54). Dalszy użytek robią z tego wyrazu dopiero pisarze kościelni.

12. *ephorus*

Ten grecyzm pojawia się dopiero u Cycerona — w następujących wypowiedziach: Spartae regnante Theopompo sunt quinque, quos illi *ephoros* appellant, [...] constituti (rep. 25,58); nec *ephoris* Lacedaemone sine causa a Theopompo appositi regibus (leg. 3,16); Lacedaemonius quidam [...] damnatus ab *ephoris* (Tusc. 1,110); Lacedaemonii Lysandrum *ephorum* expulerunt (off. 2,80). Poza Cyceronem omawiany wyraz jest poświadczony u Neposa i Waleriusza Maksymusa²⁵. Tylko przy pierwszym użyciu wyrazu obcego Cyceron dał wyraz swoim skrupułom. Linderbauer²⁶ dodatek quos illi... appellant nazywa usprawiedliwieniem (excusatio).

13. *cosmoe*

W takiej postaci spotykamy rzeczownik κόσμοι, użyty na oznaczenie kolegium sprawującego najwyższą władzę na Krecie, tylko u Cycerona rep. 2,50 w zdaniu: in Creta autem (sc. sunt) decem, qui *cosmoe* vocantur. W tej transkrypcji znalazł się on w słownikach naukowych łacińskich.

14. *idiota*

Greycyzm *idiota*, użyty w sensie ujemnym „laik (w sprawach naukowych i w zakresie sztuki)”, widzimy już u Lucyliusza (649). W tym też znaczeniu użył go potem kilkakrotnie w swych mowach Cyceron, mianowicie: Verr. II 4,4, signa [...] quae non modo istum hominem ingeniosum et intelligentem (sc. Verrem), verum etiam quemvis nostrum, quos iste *idiotas* appellat, delectare possent; Sest. 110 posteaquam rem paternam ab idiotarum divitiis at philosophorum regulam perduxit, Graeculum se atque otiosum putari voluit (sc. Gellius); Pis. 62 tu [...] ea contemnis, quae illi *ioiotae*, ut tu appellas, praeclara duxerunt; ib. 66 ludos nobis *idiotis* relinquet. Rzadki u późniejszych prozaików pogańskich wyraz ten częściej zjawia się u pisarzy kościelnych, przeważnie w nowych odcieniach semantycznych²⁷.

Słusznie zauważył Laurand²⁸, że słowo *idiota*, stosowane przez Cycerona zawsze ironicznie, należy do nielicznej w mowach Arpinaty grupy hellenizmów, uży-

²⁵ Thes. 1. 1. V 660,17.

²⁶ Jw. s. 43.

²⁷ Thes. 1. 1. VII 221,60 n.

²⁸ L. Laurand. *Études sur le style des discours de Cicéron*. T. 1. Paris, 1928 s. 73 i 282; cf. Linderbauer, j.w. s. 21.

tych przeważnie celem ośmieszenia Greków lub ich wielbicieli. Dodajmy, że nasz autor wprowadza go do swej prozy krasomówczej z właściwą puryście ostrożnością. Świadczą o tym dodatki: quos iste [...] appellat (Verr. II 4,4) i ut tu appellas (Pis. 62). W tych formułach poza podkreśleniem subiektywności kwalifikowania osób określonych wyrazem *idiotia* wolno też widzieć zręczne uchylenie się Cyserona od odpowiedzialności za użycie obcego wyrazu, który potem uznał Noniusz (38,20) za zbędny.

15. *coryphaeus*

W starożytnych tekstach łacińskich figuruje ten rzeczownik tylko dwa razy: u Cyserona i w Epist. Pontificum Roman²⁹. Nasz autor użył go w znaczeniu przełożnym „głowa szkoły filozoficznej” w wypowiedzi (nat. deor. 1,59): Zenonem, quem Philo noster *coryphaeum* appellare Epicureorum solebat [...] audiebam frequenter [...] ut facilius iudicarem, quam illa bene refellerentur, cum a principe Epicureorum accepissem, quem ad modum dicerentur. Wkładając go w usta Filona, Cyseron przemyślił greczyzm bez obciążenia nim, że tak się wyrażę, swego konta. Ale w drugiej części wypowiedzi posłużył się już rodzimym *princeps*³⁰.

16. *atomus*

Demokrytowe pojęcie niepodzielnej cząstki materii Cyseron wyraża w większości wypadków greczyzmem *atomus*. Zamiast niego używa też niekiedy ekwiwalentów rodzimych: *corpuscula*, *corpuscula individua*, *corpora individua*, *individua*³¹. Ta różnorodność odpowiedników łacińskich jest w pewnej mierze uwarunkowana tym, że i materialści greccy różnie wyrażają omawiane pojęcie. I tak u samego Epikura poza ἄτομος spotykamy czasem σώματα, ἀρχαί, στοιχεῖα³².

Wyraz *atomus* jest po raz pierwszy poświadczony u Lucyliusza. Lukrecjusz nie stosował go ze względów prozodycznych. Zapewne występował on w zaginionych pismach „filozofów plebejskich” obok *corpusculum*. Spopularyzował go w piśmiennictwie rzymskim Cyseron posługując się nim 48 razy³³ (ac. 2 razy, fin. 11 razy, Tusc. 3 razy, nat. deor. 12 razy, fat. 20 razy). Oto trzy pierwsze wypowiedzi Arpinaty zawierające nasz greczyzm: Quid est enim magnum, cum causas rerum efficientium sustuleris, de corpusculorum — ita enim appellat (sc. Amafinius) *atomos* — concursione fortuita loqui? (ac. 1,6); aut *atomos* ulla, e quibus quidque efficiatur, illarum sit dissimilimum? (ib. 2,125); Ille (sc. Democritus) *atomos* quas appellat, id est corpora individua [...] censet in infinito inani [...] ferri (fin. 1,17).

²⁹ Thes. 1. 1. IV 1082, 1-4.

³⁰ Por. Krebs-Schmalz, jw. s.v.

³¹ Linderbauer, jw. II s. 44 i Oksala, jw. 138.

³² F. Peters. *T. Lucretius et M. Cicero quo modo vocabula Graeca Epicuri disciplinae propria Latine verterint*. Diss. Münster in Westf. 1926 s. 1.

³³ J. S. Reid ad ac. 1,6.

W pierwszej wypowiedzi pochodzącej z *Ksiąg Akademickich* autor wprowadza z pewnymi zastrzeżeniami rodzime *corpusculum*, greczyzm zaś *atomus* (zamiast spodziewanego ἄτομος) umieszcza w parentezie identyfikującej oba terminy. Parentezami jako środkami zabezpieczającymi u Cyncerona innowacje językowe wypadnie zająć się osobno. Tu interesuje nas szczególnie trzecia wypowiedź zaczerpnięta z *De finibus*. Pierwszy raz bowiem użyty w tym dziele termin grecki *atomus* autor nie tylko identyfikuje (id est) z *corpusculum*, lecz także zabezpiecza go formułą *quas appellat*. W pozostałych miejscach użycia tego greczyzmu u Cyncerona nie ma żadnych dodatków purystycznych.

17. *astu*

Rzadki greczyzm *astu* występuje u autorów łacińskich w znaczeniu „miasto Ateny”. Poświadczony już u Terencjusza (Eun. 987), zjawia się on u Cyncerona jedynie w leg. 2,5: *priusquam Theseus eos demigrare ex agris et in astu, quod appellatur, omnes se conferre iussit*. Za czasów Cyncerona użył go także Nepos (Alc. 6,4), oczywiście bez żadnych skrpułów, których wyrazem w wypowiedzi Arpinaty jest otoczka *quod appellatur*. W postaci *asty* widzimy go jeszcze dwa razy u Witruwiusza (7 praef. 17; 8,3,6³⁴).

18. *hermae*

W łacińskich tekstach literackich spotykamy ten wyraz dopiero u Cyncerona i Neposa. Pierwszy z nich użył go: 1) dwa razy³⁵ w listach do Attyka: *Hermae tui Pentelicii cum capitibus aeneis [...] iam nunc admodum nos delectant* (1,8,2); *signa Megarica et Hermas [...] vehementer exspecto* (1,9,3)³⁶; 2) raz w dialogu *De legibus* (2,65) pisząc: *neque id (sc. sepulcrum) opere tectorio nec hermas quas vocant licebat imponi*. Nepos posłużył się nim w zdaniu (Alc. 3,2): *accidit, ut una nocte omnes Hermae, qui in oppido erant Athenis, deicerentur*. Widzimy, że w poufalej korespondencji, w której nie stronił od wyrażań greckich, Cynceron użył omawianego wyrazu bez skrpułów, natomiast w dziele filozoficznym zaopatrzył go w dodatek purystyczny (*quas vocant*).

19. *dictamnus*

Tęgo greczyzmu oznaczającego lebiodkę (*Organum Dictamnus L.*)³⁷ użył nasz autor w zdaniu (nat. deor. 2,126): *Auditum est [...] capras [...] in Creta feras, cum essent confixae venenatis sagittis, herbam quaerere, quae dictamnus vocaretur*. Co

³⁴ Thes. 1. 1. II 980,51 n.

³⁵ Pominęto miejsca, w których występują złożenia: *Hermatena* i *Hermeracles*.

³⁶ Linderbauer (jw. I s. 28) nie uwzględnił słowa *hermae* wśród greczyzmów znajdujących się w listach do Attyka zapewne dlatego, że potraktował je, podobnie jak Thes. 1.1., jako imię własne.

³⁷ Słownik łacińsko-polski pod red. M. Plezi s.v.; J. André. *Lexique de termes de botanique en Latin*. Paris 1956, s.v.; A.S. Pease ad 1.

do sposobu użycia tego słowa u innych pisarzy por. Val. Max. (1,8 ext. 18): *salutare auxilium herbae dictamni*; Plin (nat. 8,97): *dictamnium herbam extrahendis sagittis cervi monstravere*; ib. (26,142) *dictamnium pota sagittas pellit*.

20. *platalea*

Słowo *platalea* oznaczające ptaka wodnego, być może pelikana, czytamy u Cy-cerona w nat. deor. 2,124: *legi etiam scriptum esse avem quandam quae platalea nominatur; eam sibi cibum quaerere advolantem ad eas navis quae mergerint. Ten nieznanego pochodzenia wyraz³⁸ znalazł się w tekście Cy-cerona za pośrednictwem tekstu greckiego. U Pliniusza (nat. 10,115) występuje on w postaci *platea*.*

21. *pina, pinoteres*

Oba te spokrewnione ze sobą greczyzmy, z których pierwszy oznacza odmianę małża, drugi małego kraba, są poświadczane dopiero u Cy-cerona. Jeden i drugi znajduje się u niego w podobnej otoczce fin. 3,63: *at illa, quae in concha patula pina dicitur, isque, qui enatat e conc haqui, quod eam cust odit, pinoteres vocatur, in eandemque, cum se recepit, icluditur, ut videatur monuisse, ut caveret. Zdanie: quae in concha patula pina dicitur, część dłuższego okresu, ma postać brachylogiczną. W pełniejszej formie mogłoby ono brzmieć: quae in concha patula habitat et pina dicitur³⁹, albo: quae dicitur pina, quae in concha patula est. Podobnie jak Cy-ceron wprowadza *pina* Pliniusz (nat. 9,115) pisząc: in Acarnania quae vocatur *pina* gignit. U tegoż Pliniusza czytamy także wyraz *pinoteres* (9,142), gdzie znajduje się również jego synonim *pinophylax*. Słowa *pina* użył Cy-ceron jeszcze nat. deor. 2,123 w takim kontekście: *pina vero (sic enim Graece dicitur) duabus grandibus patula conchis cum parva squilla quasi societatem coit comparandi cibi; itaque cum pisciculi parvi in concham hiantem innataverunt, tum admonita <a> squilla pina morsu comprimit conchas, gdzie parenteza: sic enim Graece dicitur pełni funkcję usprawiedliwiającą. Stosowanie różnych środków zabezpieczających przy użyciu tego samego wyrazu jest u Arpinaty zjawiskiem częstym. Jego parentezy usprawiedliwiające i wyrazy przez nie usprawiedliwiane będą przedmiotem osobnego studium.**

22. *seselis*

Mamy tu do czynienia z wyrazem pochodzenia egipskiego, zapożyczonym bezpośrednio z języka greckiego (σέσελις, σέσελι); oznacza on roślinę baldaszkowatą, znaną u nas pod nazwą zebrzycy (*Tardylum Apulum* L.)⁴⁰. Pierwszy jego zapis napotykamy u Cy-cerona (nat. deor. 2, 127) w zdaniu: *cervae [...] paulo post partum*

³⁸ A. Ernout, A. Meillet. *Dictionnaire étymologique de la langue latine*. Paris 1959, s.v.

³⁹ J. N. Madwig ad l.

⁴⁰ André, jw. s.v.; Pease ad l.

perpurgant se quadam herbula, quae *seselis* dicitur. (Por. Plin. nat. 8,12): *Feminae* (sc. *cervae*) [...] ante partum purgantur herba quadam, quae *seselis* dicitur (z otoczka) oraz 20,238 est autem hoc semen ex *seseli* (bez otoczki). Przy użyciu nieznanych pojęć fachowych nawet Pliniusz umieszcza nieraz nazwę tego pojęcia w otoczce po wymienieniu pojęcia gatunkowego. Podobnie postępują inni pisarze, gdy wprowadzają obce ogółowi nazwy geograficzne, np. Cezar pisząc (Gall. 5,11,8) *flumen dividit, quod appellatur Tamesis*, lub Sallustiusz (Jug. 17,4) *declivem latitudinem, quem locum Catabathmon incolae appellant*. Ten zabieg w analogicznych sytuacjach i my stosujemy.

23. *exaeresimus*

Transkrypcja łacińska greckiego przymiotnika ἐξαιρέσιμος⁴¹ jest poświadczona tylko u Cyncerona, mianowicie Verr. II 2,129, w takim kontekście: *Est consuetudo [...] Graecorum, [...] ut nonnumquam [...] eximant unum aliquem diem, aut summum biduum, ex mense, quos illi exaeresimos dies nominant*. Jest to zapożyczenie świeże⁴², dokonane zapewne przez samego autora Werry, który w mowach używa wyrazów greckich nie zlatynizowanych tylko wyjątkowo⁴³.

24. *gymnicus*

Cynceron posłużył się zapożyczonym przymiotnikiem *gymnicus* zaledwie trzy razy łącząc go z rzeczownikami: 1) *certamen*: inv. 22 *Crotoniatae [...] honestissimas ex gymnico certamine victorias domum [...] rettulerunt*; 2) *ludi*: epist. 5,12,8 *praecones ludorum gymnicorum*; Tusc. 2,62 *apud quos eorum ludorum, qui gymnici nominantur, magnus honos sit*. Wyrażenia *ludi gymnici* i *certamen gymnicum*, które odpowiadają greckiemu γυμνικὸς ἀγών, są po raz pierwszy zapisane właśnie u Cyncerona. Potem znajdujemy je u Pliniusza Starszego, Frontinusa i innych pisarzy⁴⁴. Brak otoczki purystycznej w inv. 1,2 oraz w epist. 5,12,8⁴⁵ tłumaczy się zapewne tym, że w młodzieńczym elaboracie retorycznym i w liście do przyjaciela autor nie stosował tak rygorystycznych kryteriów stylistycznych, jak w dojrzałej i oficjalnej prozie naukowej.

Tu kończą się greczyzmy zabezpieczone formułą tytułową. Inaczej usprawiedliwia Cynceron zapożyczenia: *aer* (ac. 1,25; Tusc. 1,43; nat. deor. 2,91), *aether* (ac. 2,91), *dioecetes* (Rab. Post. 22) i *schola* (Tusc. 1,8). Te ostatnie będą omówione gdzie indziej. Do tego dochodzą greczyzmy, które zamiast wyrazów greckich zjawiają się „w towarzystwie” swych odpowiedników łacińskich; są to *physiologia*=*naturae ratio*

⁴¹ Pisownia łacińska tego wyrazu jest zgodna z tradycją rękopiśmienną. Por. Oksala, jw. s. 49 (przypis 1).

⁴² Oksala (jw.) nazywa je ostrożnie zapożyczeniem młodszej epoki.

⁴³ Laurand, jw. s. 70.

⁴⁴ Thes. 1. 1. VI 2381,45 n.

⁴⁵ M. Pohlenz ad Tusc. 2,62.

(nat. deor. 1,20), *physicus*=speculator venatorque naturae (ib. 1,83), *Pronoea*=*Providentia* (ib. 1,18), *Theogonia*=origo deorum (ib. 1,36); *dominus populi*=tyrannus (rep. 2,57), *peroratio*=*epilogus* (Brut. 127), *studium sapientiae*=philosophia (Tusc. 1,1), *ductus aquarum*=nili et euripi (leg. 2,2), *civilis*=politicus (fin. 4,5).

Z kolei zajmiemy się łacińskimi odpowiednikami wyrazów greckich, zabezpieczonymi otoczką.

25. *loci communes*

Jako termin techniczny wyrażenie *loci communes* jest tłumaczeniem greckiego *τόποι κοινοί* i, podobnie jak samo słowo *loci*⁴⁶ (*τόποι*), należy do topiki retorycznej, którą Cyceon nazywa *disciplina inveniendorum argumentorum* (top. 2) lub *inveniendi ars* (ib. 6). Wyrażenie *loci communes*, znaczące w języku potocznym „miejsca publiczne”⁴⁷ ma w topice różne odcienie semantyczne⁴⁸, co wiąże się z rozwojem tej dziedziny. Nie wchodząc w szczegóły, można tu za Lausbergiem⁴⁹ powiedzieć, że *loci communes* są to *argumentorum loci* rozbudowane jako *quaestiones infinitae*, czyli koncepty problemów ogólniejszej natury. *Loci* (*argumentorum*) zaś brane osobno są formułami inwencyjnymi i ramowymi, wzięte natomiast razem stanowią rezerwuar, z którego można czerpać stosowne motywy⁵⁰.

Termin *loci communes* jest poświadczony po raz pierwszy w *Rhet. ad Heren.* (2,6,9); (2,30,47). U Cyceona spotykamy się z nim w następujących dziełach: *De inventione* (wielokrotnie począwszy od 1,97, zwłaszcza w drugiej księdze), *De oratore* (3,106), *Brutus* (46;82), *Orator* (47; 72; 95; 126), *Partitiones orat.* (115; 127), *Topica* (97), *Academica* (2,79-80), *Paradoxa* (3).

Komentarze i obiekcje stylistyczne zjawiają się tylko w niektórych spośród nich, a to w następujących miejscach i wypowiedziach: inv. 2,48 (przy trzecim użyciu terminu w tym dziele): *Haec ergo argumenta, quae transferri in multas causas possunt, locos communes nominamus*; de orat. 3,106 *Consequuntur etiam illi loci, qui quamquam proprii causarum et inhaerentes in earum nervis esse debent, tamen quia de universa re tractari solent, communes a veteribus nominati sunt*; Brut. 46 *scriptas [...] fuisse et paratas a Protagora rerum illustrium disputationes, quae nunc communes appellantur loci*; orat. 47 (pierwsze użycie terminu) *faciet igitur hic noster [...] ut quoniam loci certi traduntur, percurrat omnes, utatur aptis, generatim dicat: ex quo emanant etiam qui communes appellantur loci*; ib. 126 (ostatnie użycie w tym dziele) *quae (sc. ἀξίησις) etsi aequalibiter toto corpore orationis fusa esse debet, tamen in communibus locis maxime excellit, qui communes appellati*

⁴⁶ Użycie słowa *loci* inaczej usprawiedliwione, będzie omówione gdzie indziej.

⁴⁷ Np. u Cyceona: *Verr.* II 2,112; *dom.* 111; *Vatin.* 15.

⁴⁸ W. Kroll. *Studien über Ciceros Schrift de oratore.* *Rh. Mus.* 58:1903 s. 570 oraz komentarz do orat. 47 i 126; cf. Wilkins do de orat. 3, 106 i Lausberg, jw. § 407.

⁴⁹ Lausberg, jw. § 407.

⁵⁰ Tenże, jw. § 408.

<sunt> eo, quod videntur multarum idem esse causarum, sed proprii singularum esse debent.

Z powyższego zestawienia widać, że w czterech dziełach retorycznych fachowy termin *loci communes* Ciceron potraktował jako nowy: raz (inv. 2,48) zdefiniował go, dwa razy (de orat, 3,196; orat. 126) uzasadnił i tyleż razy zabezpieczył formułą *qui [...] appellantur* (Brut. 46 i orat. 47). Poza tym warto dodać, że w orat. 127 zamiast wyrażenia *logici communes* zjawia się wyraz *communia*⁵¹.

26. *formae et lumina*

To wyrażenie oznacza figury stylistyczne, które teoretycy dzielili na słowne i myślowe. Jest ono jednym z wielu Ciceronowych odpowiedników greckiego terminu technicznego *σχήματα*, dla którego Arpinata nie miał stałego tłumaczenia⁵². Zanim użył tego ekwiwalentu, stosował inne (a wśród nich jego składniki): *insignia*, *flores*, *lumina*, *conformationes*, *figurae*, *formae*, *ornamenta*, *ornamenta et conformationes*, *lepores*, *lumina et insignia* — przeważnie z przydawką dopełniaczową w postaci wyrażień: *sententiarum atque verborum*, *verborum*, *sententiarum*, *orationis*. Niektóre z tych odpowiedników zabezpieczył słowami: *quasi*, *quasi quidam*, *quidam*, *tamquam*, *quodammodo*, skutkiem czego ich użycie i rozmieszczenie w dziełach retorycznych będzie omówione w innej pracy.

Wyrażenie tytułowe zjawia się (w obu liczbach) tylko przy przedostatnim i ostatnim użyciu pojęcia „figura” w *Mówcy*, gdzie (181) czytamy (est [...] illa quaestio) *an sit suum cuiusque, ut [...] genus ipsum verborum quasi quaedam forma et lumen orationis appareat; sitque omnium fons compositio ex eaque et numerus efficiatur et ea quae dicuntur quasi formae et lumina, quae, ut dixi*⁵³, *Graeci vocant σχήματα*. W pierwszej części przytoczonego okresu wyrażenie *forma et lumen* jest usprawiedliwione za pomocą *quasi quaedam*, w drugiej części to samo wyrażenie użyte w l. mnogiej zostało obwarowane potrójnie: otoczką purystyczną *quae dicuntur*, przysłówkiem *quasi* i zabiegiem identyfikacji tego terminu z podkładką grecką (*quae [...] Graeci vocant*). Kumulacja różnych środków zabezpieczających w jednej wypowiedzi zdarza się u Cicerona częściej, ale kombinacja zastosowanych tu środków jest odosobniona.

Po cytowanej wypowiedzi pojęcie figury dochodzi do głosu u Cicerona tylko jeden raz (top. 34) — w wyrazie *lumen*. Kwintylian używał jako ekwiwalentu greckiego *σχῆμα* wyrazu *figura*, którym Ciceron posłużył się w tym charakterze tylko dwa razy (opt. gen. 14 i 23). Słowo *forma*⁵⁴, wyjątkowo eksploatowane semantycznie przez Cicerona, znaczy w jego pismach retorycznych również „styl retoryczny”⁵⁵,

⁵¹ W. Kroll ad. l.

⁵² Causeret, jw. s. 179; cf. W. Kroll do orat. 82.

⁵³ Orat. 83.

⁵⁴ Według Krolla właściwy sens wyrazu *σχῆμα* oddaje *forma*.

⁵⁵ Thes. 1. 1. VI 1075, 16 n.

„gatunek” w sensie logicznym⁵⁶, „idea” w sensie platońskim⁵⁷ oraz tyle co status (στάσις)⁵⁸; *lumen* jako termin oznacza też u niego zaletę (*virtus*, ἀρετή) w duchu doktryny stylistycznej Teofrasta⁵⁹.

27. *altitudo animi*

Cyceron posłużył się tym zwrotem, ani przedtem, ani za jego czasów nie poświadczonym, czterokrotnie. W trzech miejscach, mianowicie: epist. 3,10,10 (r. 50); ibid. 4,13,4 (r. 46); part. 77, użył go w znaczeniu „wspaniałomyślność”. Brak jakichkolwiek zastrzeżeń, zwłaszcza w part. 77, wskazuje, że to znaczenie było utarte. Inaczej ma się rzecz off. 1,88 w wypowiedzi⁶⁰: *In liberis vero populis et in iuris aequabilitate exercenda etiam est facilitas et altitudo animi, quae dicitur, ne, si irascamur aut intempestive accedentibus aut impudenter rogantibus in morositate inutilem et odiosam incidamus*. Tu *altitudo animi* zostało użyte w znaczeniu, które, jak na to wskazuje dodatek *quae dicitur*, było nowe i niezwykle. Jego sens można by oddać peryfrastycznie słowami: „umiejętność panowania nad uczuciami i ich ukrywania”⁶¹. Tej innowacji semantycznej w omawianym wyrażeniu dokonał Cyceron tłumacząc greckie słowo βαθύτης⁶². Taka innowacja była możliwa dlatego, że rzeczownik *altitudo* użyty w znaczeniu właściwym odpowiadał semantycznie dwóm rzeczownikom greckim: ὕψος i βάθος⁶³. Wyrazem βαθύτης posłużył się Cyceron w trzech listach do Attyka: 4,6,3 (r. 56); 5,10,2 (r. 51); 6,1,2 (r. 50)⁶⁴. Podobnie jak Cyceron w *De officiis* użyli słowa *altitudo* Sallustiusz (Iug. 95,3: *altitudo ingenii*), Tacyt (Ann. 3,44: *altitudo animi*) i inni pisarze późniejsi⁶⁵.

28. *ignava ratio*

Jest to tłumaczenie wyrażenia greckiego określającego znany sofizmat o przeznaczeniu. Z tą kalką łacińską spotykamy się jedynie u Cycerona fat. 28, gdzie czytamy: *Nos non impedit illa ignava ratio quae dicitur; appellatur enim quidam a philosophis ἀργὸς λόγος, cui si pareamus, nihil omnino agamus in vita. Sic enim inter-*

⁵⁶ Thes. VI 1075,45.

⁵⁷ Thes. VI 1086,46 n.

⁵⁸ Thes. VI 7075, 73.

⁵⁹ Part. orat. 19; zob. Kroll przy orat. 83.

⁶⁰ Trudno zrozumieć, dlaczego Thes. 1. 1. (I 1767,67) umieścił off. 1, 88 razem z poprzednimi cytatami pod ὕψος, jak również to, że użyte w omawianym miejscu *altitudo animi* Kornatowski tłumaczy przez „pobłażliwość”, Wisłocka-Remerowa zaś przez „wspaniałomyślność”.

⁶¹ Georges s.v. IIb oraz O. Heine ad. l.

⁶² C. Azert w aparacie krytycznym swego wydania *De officiis* (Teubner 1963) zamieszcza w związku z *altitudo animi* (1,88) uwagę: „obversatur Tullio βαθύτης, unde addidit „quae dicitur”.

⁶³ Zob. Thes. 1. 1. I 1767, 6 n. oraz 1768, 39 n.

⁶⁴ W suplemencie do słownika Liddel-Scott-Jones'a (Oxford 1968) Cyceronowe βαθύτης jest tłumaczone przez „inturbability, selfpossession”.

⁶⁵ Thes. 1. 1. 1769, 34 n.

rogant: [...] Recte genus hoc interrogationis *ignavum* atque iners nominatum est, quod eadem ratione omnino omnis e vita tolletur actio; cf. SVF II p. 278, 19: Ἄλλα καὶ ὁ ἀργὸς καλούμενος λόγος, σόφισμα ὄν, τοιοῦτός ἐστι [...]. Być może otoczka quae dicitur jest echem dodatku καλούμενος, który nasz autor czytał w źródle greckim. Ale dla rzymskiego odbiorcy była ona wskaźnikiem, że wyrażenie *ignava ratio*⁶⁶ ma charakter techniczny, i usprawiedliwieniem niezwykłości tworu językowego spowodowanej dosłownym tłumaczeniem wyrażenia greckiego. Dalszymi środkami zabezpieczającymi tłumaczenie łacińskie jest wymienienie podkładki greckiej i dwukrotne uzasadnienie jego sensowności. Niezwykłość omawianej kalki Cicerona polega na aktywnym⁶⁷ lub raczej metonimicznym użyciu przymiotnika *ignavus* (= *ignavum efficiens*), jakie można znaleźć jeszcze tylko u Owidiusza, np. met. 7,529 w zdaniu: (caelum) *ignavos* inclusit nubibus aestus⁶⁸. Analogiczną metonią Cicerona jest powiedzenie *delicata ratio*, usprawiedliwione formułą *ut ita dicam* (fin. 5,12)⁶⁹.

29. *orbis lacteus*

Scypion Starszy kieruje w rep. 6,16 do Scypiona Młodszeo takie m.in. słowa: ea vita via est in caelum et in hunc coetum eorum, qui iam vixerunt et corpore laxati incolunt locum, quem vides [...], quem vos, ut a Grais accepistis, *orbem lacteum* nuncupatis. Uderza tu fakt, że Afrykańczyk, objawiając podniosłym stylem tajemnice kosmosu i zaświatów, pamięta o sprawach językowych i z ostrożnością skrupulatnego purysty, jakim był sam Ciceron, wprowadza (quem vos [...] nuncupatis) wyrażenie *orbis lacteus* oraz zwraca uwagę na jego obce pochodzenie (ut a Grais accepistis). W innej sytuacji autor użyłby któregoś z wariantów leksykalnych formuły qui appellatur. *Somnium Scipionis*, z którego pochodzi powyższy cytat, jest fikcją literacką. Ma więc sens trudne do rozstrzygnięcia pytanie, czy Ciceron pisząc: vos [...] nuncupatis miał na myśli generację Scypiona Młodszeo, czy Rzymian współczesnych sobie. Wiąże się ono bowiem z chronologią wprowadzenia rozpatrywanego wyrażenia. Zwrot *orbis lacteus*, zapisany dwa razy u Cicerona (drugi raz w Arat. 286) i nigdzie więcej, jest tłumaczeniem terminu greckiego ὁ γαλαξίας (κύκλος)⁷⁰. Późniejsi pisarze nazywają drogę mleczną różnie. I tak u Owidiusza (met. 1,168 n.) czytamy: Est via sublimis, caelo manifesta sereno; *Lactea* nomen habet; u Seneki (nat. 7,15,2); illam plagam caeli, cui *lactea* nomen est; u Pliniusza (nat. 18,280); Est praeterea in caelo qui vocatur *lacteus* circulus. Nie tylko Seneka, ale nawet Pliniusz, jak widzimy, zaznaczył obcość zwrotu pochodzącego z języka specjalnego.

⁶⁶ A. Krokiewicz (Sceptycyzm grecki. Pax 1964, s. 246) tłumaczy je przez „wywód — leniwiec”.

⁶⁷ Tak określa je Georges s.v. pkt. II.

⁶⁸ Thes. 1. 1. VII 281, 33n.

⁶⁹ Zob. M. Nagnajewicz. *Formuła ut ita dicam u Cicerona*. RH 23:1975, z. 3 s. 36n.

⁷⁰ G. Landgraf i C. Atzert przy rep. 6,16 w komentarzu do *Somnium Scipionis*.

Skoro jesteśmy przy *Somnium Scipionis*, warto zwrócić uwagę na inną, odosobnioną funkcję otoczki użytej w tej partii dzieła *De re publica* (6,14) w paradoksalnym powiedzeniu: *vestra [...], quae dicitur vita mors est, gdzie quae dicitur* znaczy tyle co „rzekomy”.

30. *vena cava*

Jest to replika terminu anatomicznego φλέψ κοίλη⁷¹ (= „żyła główna”). Znajdujemy ją w dwóch następujących po sobie paragrafach dzieła *De natura deorum* w zdaniach: *per quas (sc. vias) lapsus cibus [...]* *per eam venam, quae cavaa ppellatur, confunditur perque eam ad cor confectus iam coctusque perlabitur* (2,137); *in quem (sc. ventriculum cordis) sanguis a iecore per venam cavam influit*. I to wyrażenie musiało brzmieć obco w uchu laika, skoro autor drugą jego część ujął przy pierwszym użyciu w otoczkę. Użyty w drugim urywku zaimek *illam* pełni funkcję odsyłacza lub cudzysłowu.

31. *ventriculus cordis*

Termin *ventriculus cordis* odpowiada greckiemu καρδίας κοιλία (= „komora sercowa”), którego Arystoteles⁷² używa w liczbie mnogiej. Wersję łacińską spotykamy tylko u Cyserona (nat. deor. 2,138); *ex ea (sc. anima) [...]* *pars concipitur cordis parte quadam, quam ventriculum cordis appellant, cui similis alter adiunctus est, in quem sanguis a iecore per venam illam cavam influit*. Gdyby omawiane zapożyczenie semantyczne było utarte w języku ogólnym, zamiast przyciężkiego stylistycznie powiedzenia *pars concipitur parte quadam, quam ventriculum cordis appellant*, Cycero byłby użył zapewne sformułowania: *pars concipitur*. W bliskim sąsiedztwie dwu ostatnich wyrażeń znajduje się inna para terminów anatomicznych: *aspera arteria* (2,136) i *portae iecoris* (2,137), usprawiedliwionych za pomocą parentezy *sic enim (a medicis) appellatur*.

32. *celeripes*

Ten złożony przymiotnik, utworzony przez jakiegoś poetę na wzór słowa greckiego (cf. ταχύπους⁷³, ὀκύπους), jest poświędzony u pisarzy starożytnych tylko 4 razy: 1) Trag. inc. 218 (*agite ruite celeripedes*); 2) u Cyserona (Att. 9,7,1): *Venit autem eo ipso die ille „celeripes”, quem Salvius dixerat. Attulit uberrimas tuas litteras*; 3) Auson. 1,46 oraz 186,4. W cytowanym liście Cyserona użyte rzeczownikowo złożenie *celeripes* jest kryptonimem, za którym kryje się nie znany z imienia niewolnik goniec. Poprzedzający je zaimek *ille* jest równoważnikiem naszego cudzysłowu. Autor dodał jeszcze: *quem Salvius dixerat* po to, jak się zdaje, aby

⁷¹ Co do autorów greckich posługujących się tym terminem zob. Pease ad locum.

⁷² Odnośne miejsca u Arystotelesa i Galena wymienia tenże ad 1.

⁷³ Thes.1.1. VI 1754,56;1756,15.

zabezpieczyć obecność w swym tekście formacji poetyckiej będącej kalką wyrazu greckiego. Sam unikał tworzenia wyrazów złożonych, odradzał naśladowanie złożzeń archaicznych, zwłaszcza źle brzmiących, i piętnował je u współczesnych⁷⁴; cf. orat. 164 asperitatem [...] fugiamus: [...] idemque „versutiloquas malitias”; Planc. 30 „Bimaritum” appellas, ut verba etiam fingas, non solum crimina.

33. *gemma*

Znany już Plautowi rzeczownik *gemma* zjawia się u Cyncerona w obu zasadniczych znaczeniach: 1) ogólnojęzykowym „kamień szlachetny”; 2) specjalnym, stosowanym przez ogrodników, „oczko, pączek (winorośli)”. Znaczenie potoczne jest poświadczane u Arpinaty wielokrotnie, specjalnie zaś tylko jeden raz — w wypowiedzi (Cato 53): *ineunte vere in iis, quae relicta sunt, exstitit tamquam ad articulos sarmentum ea, quae gemma dicitur, a qua oriens vitis se ostendit*. Fachowe użycie wyrazu przed Cynceronom stwierdzamy u Katona (agr. 42; 94,1), za jego czasów u Warrona (rust. 1,30,1; 1,41,3). Cynceron umieszczając go w otoczce (*ea quae [...] dicitur*) sygnalizuje sens specjalny wyrazu, znanego niefachowcom raczej w znaczeniu ogólnym. Autor nasz zdaje sobie sprawę z tego, że wyrazy użyte w znaczeniu specjalnym odcinają się od reszty słownictwa ogólnoliterackiego jak neologizmy i zapożyczenia. Wspomniana otoczka sygnalizując odmiennosc znaczenia słowa usprawiedliwia je zarazem. Trzeba dodać, że wbrew mniemaniu Cyncerona (de orat. 3,155; orat. 81) uważa się dziś znaczenie „oczko” nie za przenośne i wtórne, lecz za właściwe i pierwotne⁷⁵.

34. *tuba belli civilis*

Cynceron używał rzeczownika *tuba* w jego znaczeniu właściwym (Catil. 2,13; Sull. 17; Marcell. 9), ale w liście do Ampiusa (epist. 6,12,3) z r. 46 przytoczył jego metaforyczne użycie środowiskowe („doradca”, „podżegacz”) pisząc: *Diploma statim non est datum (sc. tibi a Caesare), quod mirifica est improbitas in quibusdam, qui tulissent acerbis veniam tibi dari, quem illi appellant tubam belli civilis, multaque ita dicunt, quasi non gaudeant id bellum incidisse*. Odniesienie rzeczownika *tuba* do osoby jest metaforą śmiałą i gdzie indziej nie spotykaną. W wyrażeniu Juwenalisa (15,52) *haec tuba rixae* rzeczownik ten odnosi się do rzeczy (iurgia). Można więc przypuszczać, że formuła *quem illi appellant* nie tylko informuje, że pewne koła polityczne uważały Ampiusa za podżegacza do wojny domowej, ale równocześnie wskazuje, że wyrażenie hasłowe należy do twórców, które skutkiem swej śmiałości wymagają w prozie Cyncerona zabezpieczenia. Wyrażeń cudzych lub środowiskowych, przy których użyciu Arpinata ma skrupuły purystyczne, znajduje się u niego więcej, by wymienić przykładowo: *bimaritus* (Planc. 30), *favor* (Sest.

⁷⁴ Kroll ad 1. pisze: „Die asperitas besteht in den schwerfälligen Komposita”.

⁷⁵ A. Ernaut et A. Meillet, jw. s.v. oraz Wilkins przy de orat. 3,155.

115), *divitiae orationis* (epist. 4,4,1), *declamitare* (Brut. 310). Wobec tego jednak, że są one wprowadzone inaczej, nie są przedmiotem naszych rozważań.

Tu kończy się „rozumowany” przegląd wyrażen zabezpieczonych za pomocą formuły tytułowej i jej wariantów. Pozostaje zanotować spostrzeżenia nasuwające się w związku z materiałem zawartym w opracowanych „artykułach”.

Nasza formuła, użyta w charakterze otoczki purystycznej⁷⁶, zabezpiecza, jeśli abstrahować od wyrazów greckich, 25 grecyzmów, 7 tłumaczeń greckich terminów technicznych oraz 3 inne wyrażenia łacińskie. Główną jej funkcją jest więc zabezpieczanie wyrazów greckich i grecyzmów leksykalnych. Mała liczba omówionych tu łacińskich ekwiwalentów terminów greckich, którym towarzyszy otoczka purystyczna, tłumaczy się tym, że zabezpieczają je przeważnie inne środki. Spośród 35 wyrażen tu uwzględnionych tylko niektóre Ciceron stosuje częściej. Ich użycie pokazuje sposób, w jaki autor gospodaruje środkami zabezpieczającymi. To jednak zagadnienie da się rozpracować dopiero wtedy, gdy zostanie przeanalizowane użycie wszystkich zabiegów zabezpieczających. Na razie możemy powiedzieć, że Ciceron, gdy wielokrotnie stosuje wyrażenie, które według jego wyczucia wymaga zabezpieczenia, zazwyczaj ponawia otoczkę (w tym samym lub innym dziele) w mniej lub więcej zmienionej formie (zob. hasła: 1,4,5,14) albo zastępuje ją innym środkiem (h. 14).

W przytoczonych pod poszczególnymi hasłami wypowiedziach mieliśmy możliwość stwierdzić dużą ilość wariantów omawianej formuły, oczywisty rezultat troski o urozmaicenie stylistyczne, osiągnięty dzięki kombinacji różnych form gramatycznych i elementów leksykalnych. Otoczki Ciceronowe można podzielić na proste i rozwinięte. Proste składają się z samych tylko elementów konstytutywnych, tj. z relativity w funkcji podmiotu lub orzeczenia i z *verbum appellandi* (zasadniczo w 3 osobie l. pojedynczej, którym jest jeden z czasowników: *appello, voco, nomino, dico*, (użyty w *praesens indicativi* strony biernej lub czynnej)⁷⁷. Otoczki rozwinięte przybierają ponadto składniki fakultatywne, którymi są przysłówki (*tum, nunc, ita*) oraz zaimki lub imiona własne oznaczające osoby nazywane. Relativum jednych i drugich opiera się zazwyczaj o zaimek wskazujący albo o rzeczownik, albo o li czebnik zdania nadrzędnego, jak np. w wypowiedziach: *ei qui (mathematici) vocantur; avem quandam, quae (platalea) nominatur; Spartaе [...] sunt quinque, quos illi (ephoros) appellant, constituti*. Typowy przykład otoczki bez żadnego oparcia mamy w zdaniu (orat. 4,114): *postea qui dialectici dicuntur spinosiora multa peperrunt*. Dalszym czynnikiem urozmaicającym jest zmienność miejsca wyrażenia zabezpieczanego otoczką. Najczęściej to wyrażenie znajduje się w obrębie otoczki, jak w powiedzeniu: *parte quadam, quam ventriculum cordis appellant*, tak jest w 23 na 38 wypadków. W pozostałych wypadkach znajduje się ono: 1) przed otoczką

⁷⁶ Wypadki, w których ta formuła służy do identyfikowania terminów łacińskich z greckimi lub odwrotnie, zgodnie z założeniem, tu pomijamy.

⁷⁷ Zamiast *praesens* zjawia się sporadycznie *imperfectum* lub *perfectum*, zamiast trzeciej osoby — druga.

(6 razy): in *astu* quod appellatur; 2) za otoczką (6 razy): quae vocatur *pina*; 3) a. częściowo w obrębie otoczki, częściowo za nią (1 raz): quae nunc *communes* appellantur *loci*; b. częściowo przed otoczką, częściowo w jej obrębie (1 raz): per *venam* quae *cava* appellatur.

Omawiana formuła przybiera niekiedy postaci nie spotykane w części materiałowej tego artykułu. Są nimi zwroty: quae dixi (ac. 1,41), quae dicimus (ib. 1,42), quae paulo dixi (ib. 1,33), quae supra dixi (orat. 227), quem saepe iam appello (Tusc. 1,44 i 84), quem saepe iam diximus (orat. 187), a me paulo ante appellata (Tusc. 3,36). Zjawiają się one przy powtarzających się w tekście Cyclerona ekwiwalentach greckich terminów technicznych, ekwiwalentach, które autor wprowadził za pomocą innych środków usprawiedliwiających. I te ostatnie formuły o charakterze pomocniczym komentatorzy nazywają czasem usprawiedliwieniami.

*

WYKAZ WYRAZEŃ HASŁOWYCH

L.p.	wyrażenie zabezpieczone	nr hasła	miejsce użycia wyrazu zabezpieczonego otoczką
1	aenigma	6	de orat. 3,167
2	altitudo animi	27	off. 1,88
3	astu	17	leg. 2,5
4	atomi	16	fin. 1,17
5	celeripes	32	Att. 9,7,1
6	coryphaeus	15	nat. deor. 1,59
7	cosmoe	13	rep. 2,50
8	dialectici	7	de orat. 2,111; orat. 114
9	dictamnus	19	nat. deor. 2,126
10	ephorii	12	rep. 2,58
11	exaeresimus	23	Verr. II 2,129
12	formae et lumina	26	orat. 181
13	gemma	33	Cato 53
14	grammatici	3	de orat. 1,10
15	hermae	18	leg. 2,65
16	gymnicus	24	Tusc. 2,62
17	idiotae	14	Verr. II 4,2; Pis. 62
18	ignava ratio	28	fat. 28
19	loci communes	25	de orat. 106; Brut. 40; orat. 47
20	mathematici	8	de orat. 1,10
21	melancholici	9	div. 1,81
22	mystagogi	10	Verr. II 4,132
23	orbis lacteus	29	rep. 6,16
24	pina	21	fin. 3,63
25	pinoteres	21	fin. 3,63
26	platalea	20	nat. deor. 2,124
27	pragmatici	5	de orat. 1,198; 1,253
28	rhetores	1	de orat. 1,184; 3,94

29	rhetoricus	2	de orat. 1,52
30	seselis	22	nat. deor. 2,127
31	sophistae	4	orat. 37; fin. 21
32	theologi	11	nat. deor. 3,53
33	tuba belli civilis	34	epist. 6,12,3
34	vena cava	30	nat. deor. 2,137
35	ventriculus cordis	31	nat. deor. 2,138

LA FORMULE „QUI APPELLATUR” ET SES VARIANTES CHEZ CICERON

Résumé

Suivant la suggestion de L. Laurand, l'auteur dresse une liste complète des expressions excusées par Cicéron. Il commence par établir les procédés auxquels Cicéron a recours et par délimiter leur emploi. Les résultats de ces recherches sont communiqués dans les articles qui s'y réfèrent. Parmi les procédés en question se trouve entre autres — si l'on s'en tient à son emploi particulier — la formule *qui appellatur* ainsi que ses variantes grammaticales et lexicales; c'est là l'objet de la présente étude. Dans les discours et dans les écrits rhétoriques et philosophiques de Cicéron — il n'est question en effet que de ceux-ci — cette formule accompagne généralement les emprunts grecs, les grécismes récents de même que quelques expressions latines devant servir d'équivalents aux termes scientifiques grecs. L'emploi cicéronien de notre formule permet de distinguer deux sortes de cas. Dans certains (I), Cicéron identifie les expressions latines avec leurs équivalents grecs (mots grecs ou, ce qui est plutôt rare, grécismes); les variantes de l'expression *qui appellatur* jouent ainsi la fonction des formules excusantes et accompagnent soit (1) les expressions latines (p.ex. leg. 2,32: *divinationem, quam Graeci μαντικὴν* appellant; rep. 2,47: *dominus populi, quem Sraeci tyrannum vocant*), soit (2) les expressions grecques (p. ex. nat. deor. 1,55: *Sequitur μαντικὴ vestra, quae divinatio dicitur*). Dans les autres cas (II), les expressions grecques (1'), les grécismes (2') et les équivalents latins des expressions grecques (3') paraissent chez Cicéron seuls, c'est-à-dire sans équivalents d'une autre langue.

La présente étude est centrée sur l'utilisation du frontispice comme procédé permettant d'introduire avec prudence grécismes et équivalents latins des expressions grecques lorsque ceux-ci paraissent seuls dans les oeuvres de Cicéron (II 2' et 3'; p.ex. orat. 114: *postea qui dialectici dicuntur spinosiora multa pepererunt*; off. 1,88 *exercenda est... altitudo amimi, quae dicitur*); l'emploi de notre formule dans d'autres cas (I, 1 et 2; II 1) a été examiné ailleurs. L'axe de l'étude est constitué par les „articles” dont les en-tête sont les expressions introduites à l'aide de la formule *qui appellatur*, son fond — la traduction de leur emploi. Les sacri terminent les considérations touchant la structure de la formule, ses variantes, son emploi dans le contexte des expressions notées fréquemment dans le texte de Cicéron.